

Стефан Стојановић,* МА
докторанд Правног факултета,
Универзитет у Нишу

ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД
10.5937/zrpfm0-22891

UDK: 94(497.11)"04/14"
Раd примљен: 20.08.2019.
Раd прихваћен: 19.11.2019.

ЈЕРЕТИК ИЗ ЧЛАНА 10 ДУШАНОВОГ ЗАКОНИКА**

Апстракт: Душанов законик, најважнији правни акт средњовековне Србије и данас је у центру пажње правних историчара. Једно од питања за које се у науци дуго веровало да је коначно решено, најновијим истраживањима поново је актуелизовано. То питање се односи на кривично дело против вере предвиђено чланом 10 Душановог законика, као и на појам јеретика, учиниоца овог дела. Поред правноисторијске анализе наведеног члана Законика, као и других чланова неопходних за његово разумевање, аутор у раду анализира мишљења и ставове других аутора, те излаже своје аргументе о појму јеретика који се помиње у члану 10 Душановог законика.

Кључне речи: Душанов законик, српско средњовековно право, јеретик, кривично дело против вере.

1. Увод

Члан 10 Душановог законика гласи: „И кто се обрѣте еретигъ живѣ въ хрїстіанѣхъ; да се жеже по образоу и да се прожене; кто ли га име таити, и тѣзы да се жеже“¹ (Новаковић, 2004: 14). Дакле, када би се пронашао јеретик да живи међу православнима, према слову Законика, био би жигосан по образу и протеран. Онај који би га скривао и сам би био жигосан.

Пре него што покушамо да утврдимо ко се заправо крије иза појма јеретик, треба размотрити групу чланова (6–9), који директно претходе члану 10 Душановог законика, а за које данас у науци постоји јединствено мишљење да се односе на римокатоличанство. Члан 6 Законика наређује: „И за ересь латинскоую; што ѿсе соу (о)братили хрїстіане въ азїмїство; да се възврате

* stojanovicst91@gmail.com

** Раd представља резултат истраживања на пројекту „Заштита људских и мањинских права у европском правном простору“ (број пројекта 179046), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

1 Изворни текст одредаба Душановог законика дат је према Призренском препису.

опетъ въ христiанство; ако ли се кто обрѣте прѣчювъ и не възвративъ се въ христiанство, да се каже како пише оу законикоу светѣихъ отъцьсѣ“ (Новаковић, 2004: 11). Из овог члана сазнајемо да је било православних који су прешли у римокатоличанство (*јерес латинска; азимство*), те им *Законик* заповеда да се врате у православље. Онај ко не би поступио по наредби *Душановог законика* био би кажњен по *Закону светих отаца*². Члан 7 предвиђа: „И да постави црковъ велика протопопѣ по вѣсѣхъ ѿградовѣхъ и ѿ трговѣхъ да възврате христiане отъ ереси ЛАТИНСКIЊЕ, кои се соу обратили въ вѣроу латинскоу; и да имъ даде заповѣдъ доуховноу; и да се вѣсакы врати въ христiанство“ (Новаковић, 2004: 12). По свим градовима и трговима треба да се поставе протопопови (помоћници епископа), како би се старали да се они који су прешли у римокатоличанство (*јерес латинска*) врате православљу. Члан 8 кажњава римокатоличког свештеника (*попа латинског*) који би преобратио православног у римокатоличку веру: „И попь латинскы, ако се наиде обротивъ христiанина въ вѣроу латинскоу, да се каже по закону светѣихъ отъцьсѣ“ (Новаковић, 2004: 13). Члан 9 римокатоличку вероисповест мужа предвиђа као брачну сметњу: „И ако се наиде полоувѣрьць оузьмъ христiаницоу; ако оузлюби, да се крѣсти оу христiанство; ако ли се не крѣстиѣ да моу се оузмѣ жена и дѣца; ако ли се не крѣстиѣ да моу се оузмѣ жена и

2 Мишљење А. Соловјева да је ова одредба неправилна са гледишта правне науке, јер кривичноправна санкција не сме имати повратну снагу (ретроактивно дејство), те да обухвата случајеве настале пре њеног доношења (Соловјев, 1980: 176), није у потпуности оправдано. Пре свега, правне норме из средњовековних (разуме се и ранијих) правноисторијских извора не могу се подводити под начела настала у доктрини савремене правне науке. Чак када би то и било изводљиво, према закључцима који би се на тај начин добили треба се односити крајње опрезно. Други разлог за нашу тврдњу крије се у телеолошком (циљном) тумачењу наведене одредбе. Наиме, напуштање православља (отпадништво од праве вере, апостасија) је кривично дело које је инкриминисано *Законоправилом* Св. Саве, што значи да га је српско право познавало и пре Душановог законодавства. Самим тим што су поједини православни верници прешли у римокатолицизам, они су учинили наведено кривично дело, те су према одредбама *Законоправила* били кривично одговорни. Одредба *Душановог законика*, којом се наређује онима који су пришли католичанству да се врате у православље, има за циљ да тренутно одложи примену *Законоправила* (*Закон светих отаца*) и пружи прилику бившим православним верницима да се покају и врате правој вери. Вероватно је основни разлог који је определио законодавца да пропише овакву норму био знатан број православних, који су под притиском и пропагандом католичке цркве прешли у римокатолицизам. Да би се избегло кажњавање већег броја српских поданика који су већ учинили наведено кривично дело, цар Душан као чувар православља, пружио им је прилику да се покају и врате у православље и на тај начин избегну кажњавање. Једино онај који би се оглушио о наредбу из првог дела наведеног члана, био би кажњаван по *Закону светих отаца*, тј. *Законоправила*, чиме би се активирала његова примена. Дакле, овде није реч о ретроактивном дејству *Душановог законика*, већ о условно одложеној примени *Законоправила*.

дѣца; и да им даа дѣль од коукѣ; а онъ да се иждене“ (Новаковић, 2004: 13). Додуше, ова брачна сметња се може отклонити преласком римокатолика у православну веру.

Из ове групе чланова сазнајемо да је Римска курија водила агресивну политику према православном становништву Душановог царства, што је очигледно дало резултата. Одређени број православаца је пришао римокатоличанству, због чега је *Закоником* било неопходно под претњом казне предвидети да се они морају вратити православној вери. У овој римокатоличкој пропаганди учествовало је и латинско свештенство, те *Законик* предвиђа казну и за *попа латинског*. Брак између римокатолика и православне није био дозвољен.

Закључак који се изводи из ових одредаба је да је њихов главни циљ био заштита православља од римокатоличког утицаја. Дакле, забрањује се римокатолички прозелитизам. *Законик* не забрањује исповедање римокатоличке вере од стране римокатоличких верника који су у њој рођени, нити наређује римокатолицима да пређу у православље (осим члана 9, али и то само уколико римокатолик жели да сачува брак са православном, што је у суштини још једна заштитна мера). Пропаганда и превођење православних у римокатоличанство је забрањено.

Пошто смо утврдили садржину и циљ наведене групе чланова, можемо приступити тумачењу члана 10 *Душановог законика*.

2. Најзначајнија тумачења појма *јеретик*

У нашој правноисторијској науци било је више покушаја да се да одговор на питање ко је *јеретик* из члана 10 *Душановог законика*. У свом коментару *Душановог законика* С. Новаковић поводом дотичног члана вели: „Тешко је разумети како је овоме члану дато овако опште значење, пошто се зна да је јеретика било по свима знатнијим градовима и рударским местима у којима су уживали нарочите повластице трговачких уговора. Те повластице и *Законик* свуда признаје, и још при одредбама о пороти нарочито помиње *иноверце* (чл. 153). По томе ваља узети да се овај члан тиче јеретика који би били прави српски грађани; за њих *Законик* није допуштао другу веру осим православне“ (Новаковић, 2004: 154–155). Из овога видимо да је С. Новаковић под појмом *јеретик* подразумевао римокатолика, те је наведени појам проширио на све римокатолике у српском царству. Међутим, увиђајући да је било доста римокатолика („по свима знатнијим градовима и рударским местима у којима су уживали нарочите повластице трговачких уговора“), утврдио је да они не могу бити кажњавани наведеном казном. Због тога је погрешно закључио да се наведени члан тиче *јеретика* –

„правог српског грађанина“, те да „држављанин“ средњовековне Србије, односно „прави српски грађанин“, како вели С. Новаковић, није смео да буде римокатолик.

Наведено тумачење С. Новаковића, критиковао је А. Соловјев: „Овако се тумачење не може прихватити: одувек је било доста правих српских грађана католичке вере – у Приморју, у Зети, у Арбанији“ (Соловјев, 1980: 179–180). Затим, А. Соловјев износи ново гледиште по којем се појам *јеретика* не односи на римокатолике, већ на богумиле. Он закључује: „Стога чл. 10 Душанова законика, који прети јеретику жигосањем и протеривањем из државе, не може да се односи на католике. Треба приметити да сами католици нису називани јеретицима... Онај опасни јеретик, који не сме да станује у српској држави, а ипак се крије између хришћана („кто ли га има таити“), то је свакако богумил-бабун...“ (Соловјев, 1980: 179). Ово тумачење А. Соловјева је претходно изнео и у својој докторској дисертацији *Законодавство Стефана Душана, цара Срба и Грка* из 1928. године, у којој је навео: „Без сумње на право јеретика (пре свега на богумила) циља члан 10 Душанова законика, који прети прогонством и телесном казном сваком јеретику и сваком који га крије. Види се да се ту говори о сасвим забрањеној јереси“ (Соловјев, 1998: 473).

Т. Тарановски истичући казуистичност и конкретност *Душановог законика*, подржава мишљење А. Соловјева: „...има право Соловјев када каже, да се у чл. 10 циља пре свега на богумиле, чиме се успоставља и наставља стара традиција, која иде још од Стефана Немање“ (Тарановски, 2002: 363).

С. Шаркић је такође протумачио да се члан 10 *Душановог законика* односи на богумила. Зато је овај члан сместио у групу одредаба *Законика* који се односе на јеретике. Поред јеретика у „не-хришћане“ („не-православне“) средњовековног српског права, према С. Шаркићу, спадају још римокатолици и пагани (незнабошци).

Тумачење А. Соловјева прихватио је и Ђ. Бубало, те наводи: „Иако скупину чланова о католицима отвара реченица *О јереси латинској*, овде ће ипак бити речи о правом јеретику, богумилу, јер овакав поступак према католику који живи међу православцима противречи свему што се зна о њиховом положају у српској држави и нема никакве потврде у изворима“ (Бубало, 2010: 152).

Н. Селаковић, такође, заступа наведену теорију. У упоредно-правној студији *Душанов законик и правни транспланти* запазио је да је наведени члан 10 *Душановог законика* преузет уз модификацију из византијског права: „Као и код великог броја других чланова и код овога се показује да је дошло до пресађивања правног решења из византијског права,

али да оно није учињено дословце. Ипак, суштина одредбе је потпуно задржана. Члан 10 *ДЗ* представља преузету одредбу о манихејцима из друге главе А-састава *Синтагме*“ (Селаковић, 2007: 28). Ова одредба гласи: „Уколико се установи да манихејац живи у грчком месту, да му се одруби глава“ (превод: Суботин-Голубовић, 2013: 53). Н. Селаковић додаје: „Код овога члана видљива је и интервенција законодавца, који је поменуто одредбу усавршио, а казну изменио. Смртна казна, која је потпуно у духу византијског права, замењена је жигосањем и протеривањем“ (Селаковић, 2007: 29). Овоме треба додати да је наведена одредба у *Синтагму* преузета из *Василика* (29 *Vas. I*, 1).

А. Катанчевић је у деликт римокатоличког прозелитизма уврстио одредбе 6, 7, 8 и 9 *Душановог законика*, о којима је било речи. Члан 10 *Душановог законика* остао је ван ове групе одредаба и није био предмет његовог истраживања. Самим тим није опредељен појам *јеретика* из дотичног члана (Катанчевић, 2016: 559–566). Међутим, његово истраживање веома је значајно, јер указује на кривичноправну одредбу која се има применити на оне који су прешли у римокатоличанство, али не желе да се врате православљу (члан 6 *Душановог законика*). На овом месту важно је утврдити на коју одредбу, односно казну, члан 6 *Законика* упућује?

А. Соловјев вели: „Тај је навод доста нејасан јер нити Синтагма нити Светосавски номоканон немају изричне одредбе о кажњавању због прелажења у католичку веру. Вероватно је да Душанов Сабор циља на проширено тумачење одредбе Скраћене синтагме А-1 (из Прохирона 39, 34), који понавља одредбу Јустинијанова Кодекса (I, 5, 22)“ (Соловјев, 1980: 175). Ова одредба у *Синтагми* Матије Властара је друга световна одредба под насловом *Закони градски* (дакле, у питању су две световне одредбе) главе А-1 (*О онима који су се одрекли ове непорочне хришћанске вере и о томе како треба примати назад оне од њих који се покају*) и гласи: „Они који су одступили од православне вере и постали јеретици, или су принели жртву, или су коме обећали да ће је принети, не могу да завештавају (имовину), то јест да дијатаксују, нити да дарују, нити са уговором нити без уговора могу шта примити (тј. наследити завештајно или без завештања – напомена аутора)“ (превод: Суботин-Голубовић, 2013: 40). Дакле, као што је наведено, приметио је да је ово упућивање на *Законик светих отаца* „доста нејасно“, јер ни *Законик* ни *Синтагма* не кажњавају прелаз у римокатоличанство. Зато је закључио да: „*Душанов законик* упућује на ту одредбу и вероватно баш због тога служи се у овом члану, поред речи „азимство“, и изразом „јерес латинска“, пошто у овом случају изједначује католике с Јустинијановим јеретичима“ (Соловјев, 1980: 175). А. Соловјев је дошао до наведеног закључка, јер се држао искључиво језичко-логичког тумачења. Због

тога, вероватно, није узео у обзир нпр. одредбу 39. 28 *Законоправила*, која прописује смртну казну за православца који постане манихејац. Треба имати у виду да је реч „манихејац“ из одредбе главе А-2 *Синтагме* (која је била узор члану 10 *Законика*, како је то приметио Н. Селаковић), замењена у *Законику* управо термином „јеретик“. Из овога је јасно да нема места строгом језичко-логичком тумачењу наведених одредаба.

Насупрот овом становишту, А. Катанчевић сматра да се члан 6 *Душановог законика* односи на *Закон градски* (*Прохирон* реципиран у *Номоканону* Светог Саве), те наводи кривична дела у вези са отпадништвом од православља у *Закону градском*: „Прво по реду (39. 28) постоји када правоверни хришћанин постане манихејац. Друго чини онај ко зна за такав поступак, а не пријави га (такође 39. 28). Треће (39. 33) се састоји у практиковању политеистичке религије после крштења. Четврто дело (39. 34) постоји уколико је неко одступио од праве вере и постао јеретик, принео жртву или некоме обећао да ће је принети. У првом, другом и четвртном случају казна је смрт. Трећи од наведених деликата се кажњава забраном сачињавања тестаментa, давања поклона и наслеђивања (било по тестаменту, било интестатски)“ (Катанчевић, 2016: 562). А. Катанчевић, оповргавајући тезу А. Соловјева, истиче да се у конкретном случају има применити смртна казна из одредбе 39. 28 *Законa градског*. Као аргументе износи следеће: „Прво, мало је вероватно да би средњовековни суд изрицао овакву казну ограничења пословне способности, које би требало да важи убудуће, а које би се, између осталог, лако дало изиграти. Пре би се могло очекивати да се о питању способности располагања поклоном и тестаментом и способности наслеђивања, одлучује у одређеном правном контексту, односно у конкретном наследном спору, или спору поводом конкретног поклона. Друго, термин „казати“ у смислу „казнити“ (у императиву „да се каже“), се у *Душановом законику* најчешће употребљава када се упућује на пропис који предвиђа смртну казну (чланови 140–142, 144–147, 149, 165, 173. и 178)³. Имајући у виду речено, члан 6 *ДЗ* би у нешто слободнијем преводу гласио: „Православци који су се обратили у римокатоличанство, да се врате опет у православље. Ко то не учини, да се казни као да је прешао у богумилство, смртном казном“ (Катанчевић, 2016: 567).

Прихватајући аргументацију А. Катанчевића, до истог закључка долазимо мало другачијим путем. Најпре, морамо упоредити конкретне одредбе из *Синтагме* Матије Властара и *Номоканона* Светог Саве. Радња дела из наведене друге одредбе под насловом *Закон градски* главе А-1 *Синтагме* (која је преузета у *Скраћеној Синтагми*⁴) састоји се у „одступању од православља

3 Што је уосталом и А. Соловјев приметио (Соловјев, 1980: 176).

4 На коју се позива А. Соловјев (Соловјев, 1980: 175).

и постајању јеретиком, те приношењу жртве или обећању некоме да ће се жртва принети“. Иста ова радња инкриминисана је одредбом 39. 34 *Закона градског у Номоканону* Светог Саве. Разлика између ових одредаба је у казни. Док *Синтагма* за наведено дело прописује губитак способности располагања поклоном и тестаментом и способности наслеђивања, *Номоканон* предвиђа смртну казну. Међутим, аутори (А. Соловјев и А. Катанчевић) нису обратили пажњу на прву одредбу под насловом *Закон градски* главе А-1 *Синтагме* Матије Властара (такође ушла у *Скраћену Синтагму*) која гласи: „Они који су се удостојили светог крштења и опет одржавају јелинске обичаје треба да буду кажњени смртном казном“ (превод: Суботин-Голубовић, 2013: 40). Радња наведеног дела је иста као у одредби 39. 33 *Закона градског у Номоканону* Светог Саве. Али и овде постоји разлика у кажњавању за исту радњу кривичног дела. *Синтагма* за ово дело предвиђа смртну казну, а *Номоканон* губитак способности располагања поклоном и тестаментом и способности наслеђивања. Закључујемо да је реч о истим одредбама *Синтагме* и *Номоканона* преузетих из *Прохирона*, али да су казне за наведена дела, очигледно случајно замењене у *Номоканону*. Матија Властар није уврстио у своју *Синтагму* кривичноправну одредбу о преласку у манихејство (39. 28 *Закона градског у Номоканону*), сматрајући да је довољна одредба која предвиђа смртну казну за манихејце у глави А-2 (*О јеретицима и о томе како треба примати оне који се из јереси преобраћају*). Неопходно је сагледати наведена кривична дела из *Номоканона* (јер су овде комплетно преузета), и то са исправљеном садржином одредаба у погледу казне, односно онако како је то било предвиђено *Прохироном*⁵. На тај начин увиђамо два облика истог кривичног дела, напуштања православља: 1) прелаз у манихејство, односно јерес (39. 28 *Закона градског у Номоканону*) и 2) прелаз у незнабоштво (39. 33 *Закона градског у Номоканону*; прва световна одредба главе А-1 *Синтагме*). У оба случаја, предвиђена је била смртна казна. Међутим, одредба 39. 34 *Закона градског у Номоканону*, (односно друга световна одредба главе А-1 *Синтагме*, на коју је указивао А. Соловјев), у погледу санкције на први поглед је у колизији са наведеним одредбама. Она кажњава „оне који су одступили од православне вере и постали јеретици, или су принели жртву, или су коме обећали да ће је принети“ губитком способности располагања поклоном и тестаментом и способности наслеђивања. Дакле, и она кажњава отпадништво од православља у два случаја: 1) прелаз у јерес („који су одступили од православља и постали јеретици“) и 2) прелаз у незнабоштво („који

5 *Прохирон* (Приручник) је византијски правни зборник, донет између 870. и 879. године. Његов превод је ушао у *Номоканон* Светог Саве, као тзв. *Закон градски*.

су принели жртву, или су коме обећали да ће је принети“)⁶. Зашто су казне за иста дела толико различите, те која ће се одредба применити на отпаднике од православља, да ли ће они бити кажњени смртном казном или губитком пословне способности? Сматрамо да не постоји колизија норми, већ се на учиниоца наведеног кривичног дела (отпадништво од православља у незнабоштво или јерес), имају применити обе казне. Као главна, била је предвиђена смртна казна, док је губитак способности располагања поклоном и тестаментом и способности наслеђивања, имао карактер допунске казне. Наравно, допунска казна се примењивала на сва располагања завештањем и поклоном, као и на сву имовину стечену (или потенцијалну) наслеђивањем пре извршења главне казне. Дакле, члан 6 *Законика* упућује на одредбу 39. 28 *Закона градског у Номоканону*, јер она прописује главну казну за ово кривично дело. Ово је уједно и доказ да *Душанов законик* под термином *Закон светих отаца* подразумева *Номоканон*, а не *Синтагму*, јер једино *Номоканон* садржи основну одредбу о напуштању православља и преласку у манихејство, односно јерес. Неизвесно је да ли је упућивао и на допунску казну, будући да су казне замењене у одредбама 39. 33 и 39. 34 *Закона градског*. Ова грешка редактора *Номоканона*, наводи на закључак да су и они у наведеним одредбама суштински видели једно исто кривично дело – отпадништво од православља, а не два различита дела, која треба санкционисати различитим казнама. Међутим, члан 6 *Душановог законика* не предвиђа да ће се православци који су прешли у римокатолицизам одмах казнити на основу *Закона светих отаца*. Остављена им је могућност да се покају и врате православљу. Казна је предвиђена за оне који би истрајавали у свом отпадништву од православља. Да ли ће онај који је прешао у римокатолицизам, лакше одлучити да се врати православној вери ако би му било запређено ограничењем пословне способности или смртном казном? Можемо да закључимо да је *Душанов законик* чланом 6 за православце који су прешли у римокатоличанство, а одбијају да се врате православљу, упућивао на смртну казну.

У монографији *Душанов законик у руском огледалу : прилог упоредној српско-руској правној историји* из 2018. године, З. Чворовић је истакао да се под појмом *јеретик* подразумева римокатолик лаик који живи међу православнима са намером тајног мисионарења. Поред упоредне анализе *Душановог законика* са руским средњовековним правом, З. Чворовић је језичко-логичким, систематским и циљним тумачењем, те путем анализе

6 А. Соловјев је приликом указивања да се члан 6 *Душановог законика* позива управо на ову одредбу, такође, закључио да се она односи и на јеретике и на незнабошце (многобошце): „Наравно, цар Јустинијан није могао да предвиди да ће доћи до шизме 1054. г. и циљао је на јеретике – манихеје и аријане – или чак на многобошце који приносе жртве“ (Соловјев, 1980: 175).

номотехнике *Законика*, као и упоређивањем одговарајућих одредаба *Душановог законика* и *Закона о рудницима* деспота Стефана Лазаревића, дошао до наведеног закључка. Језичко-логичким тумачењем утврдио је да се употребом синтагме *јерес латинска* у 6. и 7. члану, римокатолици директно означавају као јеретици (Чворовић, 2018: 24). Систематика *Законика* показала је да члан 10, заједно са члановима 6, 7, 8 и 9, који се неспорно односе на *јерес латинску* чини јединствену целину којом се регулише иста правна материја (Чворовић, 2018: 25). Наведену групу чланова од 6 до 10 обједињује исти *ratio legis*, те они имају исти циљ, а то је заштита православља (Чворовић, 2018: 26). Што се тиче номотехнике, З. Чворовић вели: „Казуистичност *Душановог законика* подразумева да су законописци састављали норме полазећи од конкретних случајева из праксе, а не од апстрактних правнотеоријских појмова... Једном речју, казуистичност *Душановог законика*, је условила да у њему не постоји пропис о кривичном делу јереси уопште, па сходно томе, ни израз јеретик нема у *Законику* уопштено значење. Следствено, чланови 6–10 *Законика* односе се само на једну конкретну јерес – римокатолицизам (*јерес латинска*)“ (Чворовић, 2018: 26). Члан 10 *Душановог законика* упоредио је са чланом 20 *Закона о рудницима* деспота Стефана Лазаревића који инкриминише преобраћање православног у католичку веру које је могло да буде извршено или од „попа латинског“ или од „Латина, од грађана њихове вере“ (Чворовић, 2018: 35). Римокатолик лаик (мисионар) за учињено кривично дело кажњаван је плаћањем глобе од 50 литара, прогонством и конфискацијом имовине (Радојчић, 1962: 55–56).

3. Јеретик – богумил или римокатолик лаик (мисионар)?

У овом делу извршићемо анализу наведених мишљења, те покушати да укажемо на нове аргументе и доказе у погледу значења појма *јеретик*. Пре свега поставља се питање, зашто је члан 10 изазвао толико потешкоћа приликом његовог тумачења? Два су основна разлога. Први је, наравно, што у самом члану није на директан и изричит начин одређен појам *јеретика*. Други разлог је, што и радња кривичног дела није јасно и изричито одређена, односно није конкретизовано у чему се састоји друштвена опасност наведеног дела. Наиме, оно што је уочљиво из чланова 6–9 јесте да су они у служби заштите православља од католичког прозелитизма (превођења православних у католичанство), док је са друге стране исповедање католичке вере од стране римокатолика дозвољено. То је уочио А. Соловјев: „Католици уживају сва права у Душановој држави: то се односи и на странце и на Душанове поданике... С друге стране, католицима је забрањен сваки прозелитизам“ (Соловјев, 1998: 473). Иако

Законик римокатолике назива јеретицима (*јерес латинска*), овде се назире једна линија разграничења између римокатолика и правих јеретика (богумила). Она се уочава у одговору на питање, да ли је припадност одређеној религији односно јереси, сама по себи кривично дело? Када је у питању римокатолицизам, *Душанов законик* нам прећутно даје одговор. *Законик* забрањује римокатоличку пропаганду, али је припадност римокатоличкој вери од стране „правих“ римокатолика (римокатолика у њој рођених) и њено исповедање у српском царству било дозвољено (мада то *Законик* изричито не помиње). То знамо из разлога што је било доста римокатолика на територији српског царства (највише у приморским градовима, дубровачким колонијама и саским рударским насеобинама). Са друге стране, припадност богумилству представљала је кривично дело. Византијско право је припадање јереси третирано као кривично дело. Још је цар Јустинијан прописао смртну казну за манихејство (јерес). Та одредба је реципирана у потоњим византијским правним зборницима: *Еклога* (XVII, 52), *Прохирон* (XXXIX, 28), *Василике* (27 Vas. I, 1), *Синтагма* Матије Властара (А-2)⁷. Будући да је садржи *Прохирон*, ова одредба је реципирана и у *Законоправилу* Светог Саве, јер је *Прохирон* цео укључен у *Законоправило*, као тзв. *Закон градски*.

Видимо да се у погледу кажњивости не може ставити знак једнакости између римокатолика и богумила, односно, како вели А. Соловјев, „правих јеретика“ (Соловјев, 1998: 473), будући да је сама припадност богумилству била кажњива, док припадност римокатоличанству (разуме се, од стране „правих“, у римокатоличкој вери рођених) није. Зашто онда *Душанов законик* римокатоличку веру означава као јерес (*јерес латинска*)? Постоје два разлога – политички и правни. Први, политички разлог представља реакцију на оно што се дешавало у стварности, а то је активна римокатоличка пропаганда и превођење православних у римокатоличку веру. Други је правни разлог. Римокатоличка вера означена је као јерес, како би се проширило дејство одредаба *Законоправила* (на чију примену упућује *Душанов законик*), које кажњавају напуштање православља и прелаз у незнабоштво или јерес. На тај начин, прелаз у римокатоличанство изједначен је са овим кривичним делом. Дакле, било да неко из православља пређе у незнабоштво, јерес или римокатоличанство, постоји увек исто кривично дело – отпадништво од православља (апостасија), те је и казна морала бити увек иста (смртна казна). Једино је за оне који су прешли у римокатоличанство остављена могућност да се покају и врате православној вери (члан 6 *Душановог законика*). Римокатоличанство је једино у погледу наведеног кривичног

⁷ Занимљиво је да су редактори *Скраћене Синтагме* избрисали многе световне законе о јеретицима (Соловјев, 1998: 472).

дела изједначено са јереси. Припадност јереси је била кривично дело, док припадност римокатоличанству од стране римокатолика у тој вери рођених, није била кривично дело.

Већина аутора сматрала је да се овим чланом санкционише сама припадност римокатоличанству, односно богумилству. Тако је С. Новаковић, систематским тумачењем закључио да се овај члан односи на римокатолика. Будући да је сматрао да *Законик* санкционише саму припадност римокатоличкој вери, увидео је да би се он имао применити на све римокатолике на територији српског царства. Како је ово нелогично, прибегао је натегнутом тумачењу да се ова одредба односи на „правог српског грађанина“ који не сме бити римокатолик, већ једино православац. Ово је с правом критиковао А. Соловјев. Међутим, и он је приликом тумачења дотичног члана пошао од тога да се кривично дело састоји у самој припадности одређеној религији, односно јереси, занемарујући нарочите околности дела. Како је већ установио да овде не може бити речи о римокатолику, а да *Законик* у дотичном члану употребљава једино израз *јеретик*, није му преостало ништа друго него да закључи да је у питању богумил. Оваква конструкција је на први поглед одржива, међутим А. Соловјев овде није посветио дужну пажњу појединим питањима. Будући да је сама припадност богумилству кажњива, зашто се законодавац определио да овај деликт регулише казуистички, предвиђајући посебне околности (настањеност *јеретика* међу православнима, те његов јатак који га таји)? Такође, не даје нам ни одговор на питање зашто богумил уопште има интереса да живи, односно, како вели А. Соловјев „да се крије“ међу православнима? Наиме, члан 10 *Законика* регулише једну специфичну ситуацију која није могла представљати правило у стварном животу средњовековне Србије. Та ситуација подразумева да *јеретик* живи међу православним становништвом, те да је он као такав пронађен. Дакле, овај члан је казуистичан. Ако прихватимо гледиште А. Соловјева, с правом можемо поставити питање (*argumentum a contrario*), да ли су онда богумили могли слободно да исповедају своју јерес на територији српског царства ван насеља са православним становништвом, или би тада били другачије кажњавани? Одговор је, наравно, негативан. Сада се намеће питање зашто *Законик* није санкционисао богумилство на уопштен начин, будући да је за то имао узора у византијском праву? Као што смо рекли, кривичноправна одредба о правим јеретицима садржана је у *Законоправилу*, а само кажњавање богумила у пракси средњовековне Србије је било добро познато⁸, тако да *Душанов законик* није имао потребе да овом кривичном

8 Краљ Стефан Првовенчани у свом делу *Житије Св. Симеона Мироточивог*, описује како је још велики жупан Стефан Немања кажњавао богумиле: „...једне попали, друге

делу посвећује нарочиту одредбу⁹, а још мање да регулише његов посебан облик, будући да би кривична санкција у сваком случају била иста. *Законик* је регулисао нове друштвене околности, односно прописао одредбе које су у служби заштите православља од нове опасности, појачаног римокатоличког прозелитизма. Ово се може видети и на следећем примеру.

Н. Селаковић приметио је да члан 10 *Душановог законика* представља рецепцију из византијског права уз модификацију казне. Наиме, смртна казна за јеретика (која је, како вели Н. Селаковић, „потпуно у духу византијског права“), који би био пронађен да живи међу православнима (*Синтагма*: „у грчком месту“), замењена је знатно блажом казном, жигосањем и прогонством. Ако прихватимо тезу да се под *јеретиком* подразумева богумил, зашто је онда дошло до ублажавања казне? Прва могућност је да је ова казна ублажена само за конкретну ситуацију, када би се пронашао богумил да живи међу православнима, док би смртна казна важила у свим осталим случајевима према *Синтагми*, односно *Номоканону*. Међутим, овакво тумачење није логично, јер се смртна казна изрицала богумилу управо због припадности тој јереси. Друго, логичније објашњење је да је казна ублажена уопште према богумилима. На тај начин дерогиране су све остале одредбе српског законодавства које предвиђају смртну казну за јеретике, што у суштини одговара тумачењу А. Соловјева. Ипак, ублажавање казне према јеретицима, свакако, није било у духу византијског права, па самим тим ни Душановог законодавства. Ако имамо у виду да је отпаднике од православља из члана 6 *Законика*, који су пришли римокатоличанству, а који одбијају да се врате православљу, требало казнити смртном казном, зар би онда *Душанов законик* за праве јеретике, богумиле, предвидео блаже кажњавање? Иако је ова одредба преузета из византијског права, њој је *Душанов законик* дао нови смисао. Она је послужила за инкриминацију нове опасности – римокатоличког прозелитизма. До ублажавања казне дошло је из правнополитичких разлога, што представља прву модификацију рецепиране одредбе. Смртна казна за римокатолика мисионара, свакако би довела до погоршања односа са Римском куријом. Због тога је адекватно замењена жигосањем и прогонством, казном којом се у потпуности отклањала потенцијална опасност. Друга модификација састоји се у додатној одредби да треба жигосати и оног ко скрива *јеретика* међу православнима. Дакле,

разним казнама казни, треће прогна из државе своје а домове њихове, и све имање сакупив, разда прокаженим и убогим. Учитељу и начелнику њихову језик уреза у грлу његову... И на све стране искорени ту проклету веру, да се и не помиње никако у држави његовој“ (прир. Павловић, 2016: 50–51).

9 Интересантно и важно историјско питање је, да ли је и у којој мери постојало богумилство у српском царству?

римокатолик мисионар могао је да има и помоћника. Зато је и за њега предвиђено жигосање.

На овом месту се треба још једном осврнути на текст члана 10 *Законика*. У њему је наведено да кад се нађе јеретик да живи међу хришћанима (православнима), да се жигоше по образу и да се прогна, те ако би га неко тајио, и тај би био кажњен жигосањем. У питању је једна специфична ситуација, јер су римокатолици у Србији (Саси, Дубровчани, Которани) живели у својим градовима или колонијама уживајући аутономију, док су Срби живели углавном у сеоским срединама (Зарковић, 2012: 188, 201, 205), дакле, одвојено једни од других. Зашто би неко од римокатолика онда живео међу православнима, те евентуално имао још и јатака који га скрива? Сада увиђамо да друштвена опасност наведеног кривичног дела није у самој припадности римокатоличанству (како је то сматрао С. Новаковић), односно богумилству (како је то тврдио А. Соловјев), већ у намери прикривеног мисионарења, и то од стране римокатолика лаика. З. Чворовић поводом тога истиче: „...не може се занемарити опасност која је постојала и од мисионарења римокатолика лаика. У условима општег неповерења у добре намере папства, које је владало међу православним становништвом Душанове државе, римокатоличку прозелитетску акцију су ефикасније могли да воде мисионари без видљивих свештеничких обележја“ (Чворовић, 2018: 34–35).

Намера прикривеног мисионарења може се доказати и упоредном анализом чланова 9 и 10 *Душановог законика*, будући да се оба члана односе на римокатолика лаика. Оно што је одмах уочљиво је да је и за *полуверца* из члана 9, и за *јеретика* из члана 10, као главна казна прописано прогонство. Међутим, допунске казне се разликују и у томе је кључ за препознавање наведене намере. Као допунска казна за римокатолика предвиђено је жигосање по образу. Ово је била неопходна мера, будући да он има намеру прикривеног мисионарења, те да је у ту сврху вероватно и специјално обучен. Само протеривање не би било довољно, јер је и даље постојала реална опасност да се врати на територију српског царства и да поново прикривено мисионари међу православнима. Зато га је требало обележити. Жигосање је вршено на образу, као видљивом делу тела.¹⁰ То нам доказује да овај поступак није имао за циљ да се окривљеном нанесе телесна повреда у сврху кажњавања, већ је то била мера која је служила за распознавање. Жигосање је имало за циљ да спречи улазак римокатолика мисионара на територију Србије. Ако би којим случајем и ушао, његово мисионарење не би било могуће, јер би он због жига на свом образу био препознат од

10 Иста казна (жигосање) следила је и онеме који би га прикривао у православној средини.

стране православног становништва. Са друге стране, од римокатолика из члана 9 оваква опасност не постоји, јер он и нема намеру мисионарења, те из тог разлога за њега и није предвиђена као допунска казна жигосање. Овде је реч о римокатолику („домаћем држављанину“) који има имовину (кућу) и живи на територији Србије. Његово дело се састоји у томе што је склопио брак са православном, а притом не жели да пређе у православље. Због тога му се као главна казна изрицало прогонство (уз поништај брака). Допунска казна предвиђена у овом случају је конфискација његове имовине, и то једног дела у корист жене и деце, а другог вероватно у корист државе, мада о томе *Законик* ништа не говори. Овај римокатолик није жигосан, јер он и нема намеру прикривеног мисионарења, те опасност да се врати на територију српског царства са том намером није постојала. После конфискације имовине, вероватно више не би ни имао интереса за повратак. Поставља се питање зашто онда и за римокатолика из члана 10 није предвиђена као допунска казна конфискација имовине? Одговор је у томе, што имовину на територији Србије највероватније није ни имао. У највећем броју случајева у питању је био римокатолик странац, који је специјално обучен и послат од стране папства међу православне на територији Србије ради прикривеног мисионарења. Напоследку, јасно је зашто *Законик* и термилошки прави разлику између ова два римокатолика. У члану 9 за њега је употребљен нешто блажи израз *полуверац*, док је у члану 10 римокатолик директно означен као *јеретик*. Разлог је његова зла намера прикривеног римокатоличког мисионарења међу православним становништвом.

4. Закључак

Питање о значењу употребљеног термина *јеретик* из члана 10 *Душановог законика* у нашој правноисторијској науци после дужег времена, поново је отворено. Мишљење А. Соловјева (потом прихваћено и од других аутора) да је *јеретик* члана 10 *Законика* богумил, преовладало је све доскора. Овај рад нуди нове доказе и аргументе који иду у прилог тези да се под термином *јеретик* подразумева римокатолик лаик (мисионар). Један од најважнијих аргумената налази се у одговору на претходно питање: на коју казну је упућивао члан 6 *Душановог законика*? Утврдили смо да се на отпаднике у римокатоличанство, а који не желе да се врате у православље, имала применити смртна казна. Због тога би жигосање по образцу и протеривање за праве јеретике, богумиле, представљало изузетно благу казну. Овом казном замењена је смртна казна из рецепиране одредбе византијског права. До замене казне није дошло услед промене политике и односа према богумилима, већ зато што је требало предупредити

римокатолички прозелитизам. Да је требало ублажити казну за богумиле, редактори *Душановог законика* би то вероватно учинили на уопштен начин, а не рецепцијом казуистичне и конкретне правне норме садржане у члану 10 *Законика*. Тако смо закључили да се наведена казна могла односити једино на римокатолика лаика, који живи међу православнима (уз то је могао имати и помоћника који га крије), са намером тајног мисионарења. Ову намеру доказали смо упоређивањем чланова 9 и 10 *Душановог законика*.

Литература/References

Бубало, Ђ. (2010). *Душанов законик*, Београд.

Зарковић, Б. (2012). *Тргови и урбанизација Србије крајем средњег и почетком новог века* (док. дисертација). Београд.

Катанчевић, А. (2016). *Деликт римокатоличког прозелитизма у средњовековној Србији*. У: Бојовић, Д. (ур.). *Црквене студије* 16/2. Ниш: Центар за црквене студије. 559–566.

Новаковић, С. (2004). *Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354*. Београд.

Радојчић, Н. (1962). *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*. Београд.

Свети Сава, Монах Теодосије, Свети краљ Стефан Првовенчани (приредио Мирослав Павловић, 2016). *Житија Светог Симеона и Светог Саве*. Крагујевац.

Селаковић, Н. (2007). *Душанов законик и правни транспланти*. Београд.

Соловјев, А. (1980). *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*. Београд.

Соловјев, А. (1998). *Историја словенских права, Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*. Београд.

Тарановски, Т. (2002). *Историја српског права у Немањинској држави*. Београд.

Чворовић, З. (2018). *Душанов законик у руском огледалу : прилог упоредној српско-руској правној историји*. Београд.

Šarkić, S. (2001). *Le statut juridique des "non-chrétiens" dans le droit médiéval serbe*. U: *La condition des "autres" dans les systèmes juridiques de la méditerranée*. Paris.

Stefan Stojanović,
PhD Student,
Faculty of Law, University of Niš

THE CONCEPT OF A HERETIC IN ARTICLE 10 OF EMPEROR DUŠAN'S CODE

Summary

Emperor Dušan's Code is the most important legal act of medieval Serbia, which has been the focal point of attention of legal historians to the present day. The latest research has shed more light on the issue of crimes against religion which was believed to have been resolved in science. Legal rules on crimes against religion are provided in Article 10 of Emperor Dušan's Code, which comprises the notion of a heretic, perceived as the perpetrator of this type of crime. In addition to analyzing the legal and historical implications of this article, as well as other articles necessary for its understanding, the author discusses the opinions and standpoints of other authors, and presents his own arguments on the concept of heresy referred to in Article 10 of Dušan's Code.

Keywords: *Emperor Dušan's Code, Serbian medieval law, heretic, crime against religion.*